

О.М. Приймак

Запорізький національний університет, Україна

НАПРЯМИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОПІКУВАННЯ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ наприкінці ХІХ – початку ХХ століть

У статті розглядається проблема становлення практики соціальної педагогіки та соціальної роботи в сільській місцевості степової України на зламі ХІХ – ХХ століть. Досліджується модель напрямків та технологій соціального опікування, що отримали реалізацію у південноукраїнському селі у визначений період. Аналізується освітньо-виховний та санітарно-профілактичний напрями соціально орієнтованої діяльності земських, маріїнських та філантропічних установ у регіоні.

Кінець ХІХ – початок ХХ століть був важливим періодом в історії українського селянства. Зміни в курсі аграрної політики, інтенсивний розвиток ринкової економічної системи обумовили трансформацію соціальної сфери життя сільського населення. Невід'ємною складовою цього процесу стало виникнення таких явищ, як соціальна патологія, ексклюзія, у зв'язку з чим серед селянської спільноти суттєво зросла вага соціально депривованих груп. Можливість проведення паралелей з процесами у сучасному транзитарному українському суспільстві обумовлює актуальність дослідження визначених процесів та явищ. Не менш значущим в цьому контексті є й розкриття питання сутності та змісту перших соціально орієнтованих заходів, що з кінця ХІХ століття стали невід'ємною часткою імперської аграрної політики.

Мета даної статті полягає в дослідженні моделі напрямків та технологій соціального опікування, що отримали реалізацію у південноукраїнському селі наприкінці ХІХ – початку ХХ століть. Вважаємо необхідним також додати, що хронологічні межі інституціоналізації поняттєвої номінації «соціальне опікування» збігаються з досліджуваним історичним періодом. Відповідно до її тогочасної етимології аналізу у статті підлягають складові державної опіки, допомоги, благодійності, що впроваджувалися відносно тих груп південноукраїнського селянства, які знаходилися в зоні соціального ризику або опинилися у складній життєвій ситуації.

У розвитку історіографії досліджуваної теми можна виокремити два етапи. Перший з них у хронологічному відношенні збігається з межами досліджуваного у статті періоду. Як правило, автори публікацій того часу були співробітниками установ земської, маріїнської та філантропічної організаційних систем опікування. Виходячи з принципу практичної значущості своєї діяльності, вони розкривали питання загострення епідеміологічної ситуації на селі, причин зростання серед селян кількості фізично та психічно хворих, а також проблеми розвитку законодавчої бази соціальної опіки. Важливе місце в історіографії першого етапу займає також комплекс робіт, що містять практичні рекомендації з оптимізації або вдосконалення діяльності установ сфери соціального опікування. Найбільший внесок у розкриття досліджуваної теми зробили на той час такі дослідники та державні діячі, як Д.М. Жбанков, К.К. Грот, В.І. Гер'є, Є.Д. Максимов, І.І. Кабат та інші.

Внаслідок специфіки політичного, соціального та соціокультурного розвитку за часів існування СРСР відбувся розрив традиції в дослідженні питання соціального опікування царської Росії. Відновлення наукового інтересу до останнього відбулося лише в 90-х рр. ХХ століття. Тобто другий етап у розвитку історіографії з теми пов'язаний із виникненням в країнах пострадянського простору соціальної роботи як галузі практичної, теоретичної та

освітньої діяльності. У зв'язку з цим сучасні наукові праці, в яких розкривається питання сутності та змісту соціального опікування у південноукраїнському селі кінця XIX – початку XX століть, умовно поділяються на дві групи. Перша з них – це монографії або підручники з історії соціальної роботи, у змісті яких досліджуване у статті питання характеризується як один з етапів генези форм суспільної опіки та благодійності в царській Росії чи в Україні. Такі автори, як М.В. Фірсов, К.В. Кузьмін, Б.А. Сутирін, А.Г. Горілий, підкреслюють наявність в системі опікування того часу декількох складових – земської, маріїнської, філантропічної, церковної та громадівської. Вони не звертають уваги на наявність регіональних відмінностей в реалізації технологій соціальної допомоги, а констатують факт станового характеру діяльності благодійних установ. Разом з цим автори другої, історико-краєзнавчої, групи робіт також звертаються до теми цієї публікації лише опосередковано. Найбільш повно в цьому контексті розкриті питання діяльності на Півдні України земських установ. В роботах А.І. Лохматової, А.І. Карагодіна, М.В. Герасименко, Н.М. Рубан, О.М. Обметко соціальна опіка розглядається як один з напрямків земської діяльності, який до того ж, порівняно з просвітництвом, агрономією, санітарією, не отримав у південноукраїнських губерніях значного розвитку. Тобто тема соціального опікування, об'єктом якого виступало південноукраїнське селянство кінця XIX – початку XX ст., не отримала в сучасній науковій літературі належного розвитку.

Суб'єкт-об'єктний, патримоніальний характер досліджуваного сегмента соціальної сфери життя тогочасного суспільства обумовив наявність особливостей у напрямках та технологіях діяльності установ опікування. У сільській місцевості Півдня України на рубежі XIX – XX століть домінуючими стали освітньо-виховний та санітарно-профілактичний вектори розвитку опіки, що було пов'язано з необхідністю підвищення рівня життя та культури селянства.

Генеза ринкових відносин в аграрному секторі, розвиток видобувної промисловості, диференціація населення, трансформація його морально-етичних норм актуалізували на Півдні України питання необхідності підвищення соціального здоров'я селянства. Повітові земства, поліція, волосні правління неодноразово звертали на нього увагу у своїх звітах керівникам губерній. Так, наприклад, показовим у цьому відношенні є звіт Слов'яно-сербського повітового земства за 1905 р. Перетворення останніх десятиліть, на думку його співробітників, захопили зненацька сільське населення краю, яке жило тривалий час розміреним патріархальним життям. Темне та інертне, воно зовсім не було підготовленим до тих нових умов, у які його поставило відкриття величезних мінеральних багатств краю. Попит на робочі руки в промисловості та сільському господарстві спричинив зростання заробітної платні, але разом з цим змінив традиційний уклад селянського життя. За словами земців, він познайомив населення не лише з досягненнями цивілізації, а й з її вадами, на які «так падає некультурна маса». Значна частина заробітку йшла на горілку, гуляння, розбещеність, і, як наслідок, чітко простежувалося зниження морального рівня сільського населення й особливо молоді. Авторитет голови сім'ї був підточений, сила громадської думки (миру) послаблена, і, нарешті, виник той низькоукліїнний скептицизм, який, за висловами земських діячів, все відкидав і нічого не створював [1, с. 7-8]. У зв'язку з цим освітньо-виховний напрямок став одним з найбільш важливих у комплексі робіт південноукраїнських установ опікування. Реалізація його в соціально-технологічному відношенні відбувалася у сільській місцевості регіону шляхом розбудови системи ясел, початкових народних шкіл, ремісничих училищ, спеціалізованих навчальних закладів.

Задля зниження показників смертності немовлят у літні жнива, запобігання шлунково-кишкових інфекцій у дітей, уникнення пожеж від дитячих підпалів, а також для звільнення селянських родин від зайвого клопоту під час інтенсивних сільськогосподарських робіт з середини 90-х рр. XIX століття на Півдні України починається розповсюдження ясел та сезонних дитячих притулків. Крім надання селянським дітям належних для

їх віку, але таких, що не виходили за межі селянського побуту, їжі, питва, одягу, сну, нагляду, ці заклади створювалися ще й для прищеплення новим режимом культурних звичок [2, с. 367]. Створення ясел в регіоні відбувалося переважно за рахунок страхових земських кас й інколи – незначних благодійних дарунків Маріїнського відомства. Щороку на їх побудову, комплектацію та утримання у південноукраїнських губерніях відводилося близько 10 тисяч крб., внаслідок чого кожен з повітів отримував на цю статтю витрат по 400 – 500 крб. [3, с. 302].

Перші ясла для селянських дітей відкрилися на Півдні України протягом 1896 – 1899 рр. в Херсонському, Мелітопольському, Бахмутському та Верхньодніпровському повітах. Всього, наприклад, на Катеринославщині в 1899 р. діяло 2 ясел, у 1900 – 14, 1901 – 26, а в 1902 – 52 [4, с. 421]. На 1909 р. в регіоні функціонувало 217 ясел та сезонних притулків, в яких виховувалося понад 12 тисяч селянських дітей віком від 1 до 10 років [3, с. 302]. Втім, виховні установи цього типу існували лише у 6% селищ регіону й опікувалися лише 3% селянських дітей. Такий стан речей був пов'язаний з двома чинниками – відносною новизною визначеної справи й недовірою до неї з боку населення сільської місцевості. Останнє вважало їх баловством, оскільки вбачало за створенням ясел бажання волосної або повітової влади отримати ще одну статтю прибутку [2, с. 367]. Не дивлячись на той факт, що деякі повітові земства охарактеризували досвід розповсюдження цих закладів як негативний, справа ясельного виховання отримала позитивну оцінку й була визнана перспективною [5, арк. 400].

Не менш важливою у південноукраїнських закладах опікування вважалася й опіка справою освіти селянської молоді. Хоча показники писемності в регіоні на рубежі XIX – XX століть були дещо вищими за середні по Російській імперії, інтенсифікація аграрного сектору та розвиток промисловості вимагав від населення зростання рівня не лише загальних, а й спеціалізованих знань. Тому у сфері опіки селянською освітою головними завданнями у досліджуваній період були не лише збільшення кількості народних шкіл та ремісничих чи сільськогосподарських училищ, а й заохочення селянських дітей до навчання й популяризація ідей освіченості, культури, цивілізованості.

З кінця 80-х рр. XIX століття й до 1905 р. кількість учнів у сільських навчальних закладах Півдня України зростає майже в два рази й дорівнювала 387 910 особам. З них близько 80% навчалися у школах, а інші – в ремісничих та сільськогосподарських училищах. При цьому серед учнів достатньо сильно простежувався гендерний дисбаланс – хлопчиків навчалось у школах у 2 рази більше, ніж дівчат [6, с. 480-483], хоча в абсолютному відношенні ці статеві групи молодшої вікової категорії були кількісно однаковими [7, с. 64-65].

Відповідно до вимог Міністерства народної освіти навчання у сільських школах проводилося за дво-, трикласною системою, з таких дисциплін, як арифметика, граматики, читання. У церковноприходських школах до них додавався ще й Закон Божий. Внаслідок відсутності необхідних умов викладання у різних класах проводилося в одному приміщенні, інколи в один і той самий час, одним вчителем. Під час ревізій земських та єпархіальних попечителів виявлялися численні факти систематичної відсутності учнів на уроках [8, с. 26-30]. Якщо брати середні показники статистики, то початкову школу на Півдні України відвідувало близько 6% сільського населення, з яких майже половина ходила на уроки періодично.

Відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів, архітектурних, санітарних умов для викладання, залученість дітей до трудомістких сільськогосподарських робіт були головними причинами формування у свідомості селянства, в тому числі і південноукраїнського, думки про непотрібність навіть початкової освіти. За умов того, що наприкінці XIX – початку XX століть в державі інституціоналізується суб'єкт-об'єктна, або патримоніальна, модель соціального опікування, саме місцева адміністрація в регіоні взяла на себе роль провідної сили в популяризації ідеї грамотності серед сільського населення.

В цьому контексті повітова влада та земства спрямували свої зусилля на реалізацію декількох соціальних технологій. З одного боку, до складу навчальної програми були введені дисципліни соціально орієнтованого характеру. Так, наприклад, у Верхньодніпровському повіті з 1901 р. сільські вчителі почали проводити уроки моралі; з 1903 р. в деяких сільських початкових школах Херсонського повіту учнів навчали принципам гігієни; у 1902 р. у Маріупольському повіті викладачі народних шкіл виступили з пропозицією введення курсу основ сільського господарства; Катеринославське губернське земство прийняло рішення про створення комісії для написання шкільного підручника з державного влаштування [8, с. 32]. З іншого боку, широкого розповсюдження набула патронажна технологія сприйняття інтересів школи. Відкриття останньої, новий набір учнів, випускні іспити в деяких волостях Олександрівського повіту проводилися попечителями й поступово сприймалися населенням як свято села – ці події проводилися урочисто у присутності влади та батьків, за успіхи на них нагороджувалися учні, висловлювалася подяка селянам, які допомагали розвитку навчального закладу [5, арк. 18].

Необхідність переходу від екстенсивного до інтенсивного господарювання стала причиною того, що агрономічна та агротехнічна освіта селянства також виступили предметом уваги місцевої адміністрації в регіоні. Капіталізація аграрного сектору вимагала впровадження не лише складних систем сівозміни, збільшення кількості культур рослин та порід тварин, а й широкого використання сільськогосподарських машин чи агрегатів. Тому на Півдні України з другої половини 80-х рр. починають розповсюджуватися ремісничі та сільськогосподарські училища. Напередодні Першої світової війни вони існували у багатьох волосних центрах регіону, а губернська влада та земства щороку витрачали на їх утримання понад 200 тисяч крб. Опіка якістю спеціалізованої середньої освіти була справою не лише волосних, повітових чи губернських владних установ; до неї залучалися члени Російського імператорського товариства сільського господарства, викладачі столичних вищих навчальних закладів [9, с. 28].

В таких училищах крім ремесел викладалися російська мова та історія, арифметика, фізика, механіка, геометрія, чистописання, Закон Божий, технологія металів та дерева, існувала система спеціалізованих практик. Після закінчення випускник училища повинен був вміти розібрати та відремонтувати найрізноманітніші сільськогосподарські знаряддя та машини, а також вміти побудувати найпростіші з них. Переважна більшість учнів цих закладів були дітьми місцевого селянства, які закінчили початкову народну школу – ті, хто мав значні успіхи у навчанні, могли стати земськими стипендіатами [10, с. 269]. При цьому слід зазначити, що викладачі цих закладів готувалися дуже часто у Гнедінському училищі, яке було відкрито у 1883 році в с. Олександрівці Олександрівського повіту й перебувало під кураторством товариства покращення народної праці [9, с. 29].

Втім, не можна стверджувати, що спеціалізована реміснична та агротехнічна освіта селянства отримала на Півдні України масовий характер. У тому ж Гнедінському училищі на початку ХХ століття навчалася всього 90 осіб, а в інших – від 15 до 30 [11, с. 74]. Але ці заклади стали в регіоні тими фокусуючими центрами, через які відбувався контакт найбільш прогресивних представників селянства із земством, місцевою адміністрацією та діячами просвітницького руху й через які відбувалася ретрансляція патримоніальної концепції соціальної опіки, а саме – її освітньо-виховного напрямку.

Якщо в межах першого напрямку технології були спрямовані на підтримку та підвищення рівня соціального здоров'я південноукраїнського селянства, то другий – санітарно-профілактичний – мав забезпечити умови для покращення фізичного здоров'я досліджуваної верстви населення. Наприкінці ХІХ – початку ХХ століть в регіоні проходив процес трансформації цієї підсистеми соціального опікування. Поряд із розширенням масштабів діяльності фельдшерсько-медичних закладів у сільській місцевості поступово відбувався перехід від роз'їзного до ділянкового типів обслуговування. Лікування, як головна функція

таких закладів, перестало бути територіально обмеженим, осередки його реалізації розповсюдились як по повітових, так і по волосних центрах регіону. Паралельно з ними у південноукраїнське село з середини 80-х рр. XIX століття почала проникати закрита система опікування, інституціоналізація якої розпочалася у перші десятиріччя XX століття.

В санітарно-профілактичному напрямі функції та принципи опікування реалізувалися у досліджуваній період за допомогою декількох видів соціальних технологій. У сільській місцевості Півдня України найбільш розповсюдженими серед них були дві групи. По-перше – це соціальні технології, що забезпечували життєвий мінімум особам з обмеженими внаслідок незадовільного стану здоров'я можливостями. По-друге – ті, що були спрямовані на задоволення вітальних потреб селян, які опинилися у складних життєвих обставинах. Об'єктом реалізації технології опікування першої групи стали у сільській місцевості регіону особи з вадами зору, слуху, психіки, яких налічувалося близько 0,4 відсотка від всієї кількості населення. Відповідно до їх вад та специфіки вітальних потреб з кінця XIX століття на території південноукраїнських губерній стали створюватись спеціалізовані заклади.

У відповідь на звернення директорів народних училищ у Катеринославській та Херсонській губерніях повітові земства наприкінці XIX століття спрямували свою роботу на вивчення проблем глухонімих та сліпих дітей. Існуючі на той момент методики навчання та лікування таких осіб вже набули розповсюдження у відомчих закладах опікування Москви та Санкт-Петербурга. В основу навчання глухонімих дітей були покладені наукові доробки французького абата Лепе та відставного німецького офіцера Гейнеке, які стали засновниками мимічного та усного методів [12, с. 215]. Саме їх почали застосовувати у створеній у 1899 р. спеціалізованій школі-хуторі, що була заснована в Олександрівському повіті й знаходилася під патронатом Катеринославського губернського земства й Маріїнського відомства [13, оп. 1, спр. 118, арк. 20]. Подібний заклад, але для дітей з вадами зору, був створений в Одеському повіті [14, оп. 86, спр. 73, арк. 64]. Разом з цим інші вікові групи фізично депривованих селян також могли виступати об'єктом опікування. Але, як правило, перебували лише на обліковому контролі у повітових та волосних лікарнях й утримувалися родичами.

З 80-х рр. XIX століття психічно хворі особи також стають об'єктом опікування. Їх кількість в регіоні у післяреформений період невпинно зростала, що, на думку сучасників, було пов'язано з революційним характером перетворень 1860 – 1870-х років у Російській імперії. Разом з цим, на нашу думку, слід також враховувати ще й факт кризи селянської патріархальної родини – об'єктивно, особливо в бідних сім'ях, функція опіки втрачала свою значущість перед необхідністю виживання. Тому держава та місцева влада поступово почали переймати на себе роль опікуна над психічно неповноцінними індивідами. Останні утримувалися у богадільнях при губернських лікарнях, кількість ліжок у яких не перевищувала півсотні, що не відповідало реально існуючій ситуації [15, с. 5].

Найбільш складним у цьому контексті було становище в Катеринославській губернії. На початку 1890-х рр. у психіатричному відділенні губернської лікарні утримувалося близько 400 хворих, з яких 200 були хронічними. Тому, згідно з постановою земства, для них було вирішено побудувати ремісничо-землеробську колонію. Землі для її створення, площею 52 десятини, були надані у благодійний дар дворянином В.І. Закржевським біля станції Одинцовки Катеринівської залізниці. Колонія мала вигляд селища, що складалося з 16 будинків. В ній не було ні високого паркану, ні ґрат на вікнах, ні зачинених дверей. Серед будівель, поряд з жилими павільйонами для хворих, знаходилися швейна, кравецька, слюсарна, кузнєцька майстерні. На 1908 р. господарство колонії велося вже на 213 дес. власної та 196 дес. орендованої землі. При колонії, крім її директора, знаходились два лікарі, шість фельдшерів та службовий персонал. Кількість хворих у ній постійно зростала

й на 1902 р. складала 338 осіб. Заняття останніх, як правило, пов'язувалися із повсякденними справами – землеробством, садівництвом, городництвом, прибиранням, пранням, готуванням їжі, але обов'язково у необтяжуючому обсязі [16, с. 34-36].

Разом з цим заклади опікування не могли охопити своєю діяльністю всі контактні цільові групи південноукраїнського селянства, які були у досліджуваній період поліоб'єктом опіки. Тому в межах надання допомоги особам з особливими потребами вони використовували соціальну технологію *Patronage familial*. При цьому остання використовувалася у південноукраїнських установах опікування відносно трьох категорій населення – сиріт, підкидьок та психічно хворих.

Передавання представників цих соціально депривованих груп на кормління, виховання чи догляд не було на кінець XIX століття чимось новим у практиці соціальної опіки. *Patronage familial* завжди являв собою і є складовою патримоніальної моделі опікування, характерної для традиційних чи транзитарних суспільств. Використання цієї технології на Півдні України, хоча й зустрічало як прихильників, так і критиків, було цілком закономірним.

Рішення про передачу спокійних душевнохворих на догляд селянам прилеглих до губернських та повітових центрів населених пунктів приймалися земствами регіону протягом 1892 р. У фінансовому відношенні такий крок був дуже вигідним, оскільки утримання такої людини у селянській родині обходилося у 2 рази дешевше, ніж у лікарні, й складало від 80 до 100 крб. на рік. До того ж перебування у природних, відомих з дитинства умовах пробуджувало у психічно хворих дрімотні залишки свідомості та розширювало, на думку лікарів, розумовий кругозір. Втім, селянський прагматизм мав деякий негативний вплив на якість реалізації цієї технології. Так, наприклад, у прилеглих до Катеринослава селах достатньо численними були випадки використання психічно хворих як майже безоплатних наймитів, що викликало у лікарів порівняння лікарні з «неморальною біржею праці» [17, с. 4].

Схожим до попереднього був і механізм догляду за сиротами, підкидьками та безпритульними дітьми. Пунктами їх тимчасового утримання виступали дитячі відділення, що були розташовані у богадільнях губернських лікарень. Після оформлення необхідної документації таких дітей передавали годувальницям в селянські родини. До 10-річного віку за їх утримання із земської страхової каси сім'ям сплачувалася невелика грошова допомога. При цьому обов'язковою умовою було отримання з часом таким підлітком статусу повноцінного члена родини [18, с. 16]. На 1900 р. у сільській місцевості Катеринославської губернії на основі *Patronage familial* виховувалося 216 дітей, на утримання яких земство виділило 10 тис. крб. Всього по регіону відповідні показники були у 3,5 рази більшими.

Відтак, з усієї маси осіб з особливими потребами опікуванням на Півдні України була охоплена лише третина, що відповідає середнім показникам по інших регіонах європейської частини Російської імперії. Переважна більшість з них були за походженням селянами, й це обумовило доцільність широкого використання в регіоні у досліджуваній період технології *Patronage familial*. Але якість визначеного напрямку соціальної опіки, особливо така її складова, як контроль за виконанням, викликала критику з боку лікарів та земських діячів.

Переважно землеробський характер економіки Півдня України, основу виробничих сил якої складала прийшла наймана робоча сила, обумовив виникнення такої специфічної соціально-управлінської інфраструктури, як мережа лікувально-продовольчих пунктів. Створенням її місцеві установи сфери соціального опікування переслідували декілька завдань. З одного боку, ці пункти як фокусуючі центри повинні були виконувати функції соціального контролю та координації потоків сільгоспробітників, що мали щорічну по-

тужність близько 750 тисяч осіб. З іншого боку, внаслідок реальної загрози виникнення в сільській місцевості регіону епідемії холери, черевного тифу, дизентерії, а також розповсюдження трахоми й сифілісу, носіями яких найбільш часто виступали прийшли особи, вони повинні були відіграти роль санітарних карантинів та лікувальних ізоляторів.

Крім того, на наш погляд, з початку ХХ століття лікувально-продовольчі пункти на території південноукраїнських губерній почали виконувати неінституціоналізовану функцію соціальної допомоги та захисту сільгоспролетаріату. Реалізація останньої була цілком природною, оскільки правове поле відносин між наймитами та власниками крупних товарних господарств, тобто працівниками та роботодавцями, не було кодифікованим. Останні ставилися до сільгоспробітників з притаманною для того часу утилітарністю й не визнавали необхідності грошової компенсації чи лікування у разі хвороби, каліцтва, загибелі під час роботи перших [19, с. 248]. У разі виникнення складної ситуації наймити зверталися до працівників пунктів, розраховуючи таким чином на задовільнення хоча б мінімальних потреб. До того ж прийшли робітники користувалися послугами лікувально-продовольчих пунктів ще й з прагматичних міркувань. Спеціально затримуючись в них на період інтенсивних сільськогосподарських робіт, останні створювали штучний попит на труд й стимулювали власників крупних товарних господарств до підвищення заробітної платні [20, с. 3].

Справа розбудови інфраструктури лікувально-продовольчих пунктів була покладена в регіоні на декілька відомчих установ. Хоча МВС та Міністерство землеробства неодноразово висловлювалися про підтримку визначених заходів, головними виконавцями стали губернські та повітові земства Півдня України. Саме вони не лише зводили будівлі пунктів, формували кадровий склад, а й фінансували діяльність останніх. Так, наприклад, лише Катеринославське губернське земство протягом п'ятнадцяти передвоєнних років витратило на утримання та роботу лікувально-продовольчих пунктів від 18 до 28 тис. крб. щороку [20, с. 3]. Як правило, земствам в регіоні з цього питання допомагали ще й благодійні комітети Червоного Хреста та місцеві органи влади. Цікавим також є той факт, що у 1892 р. імператор Ніколай II на створення лікувально-продовольчих пунктів в Херсонській губернії особисто виділив 20 тис. крб. [21, с. 50].

Всього наприкінці ХІХ – початку ХХ століть на території південноукраїнських губерній діяло понад чотири десятки лікувально-продовольчих пунктів для сезонних сільськогосподарських робітників. Перші з них були відкриті у 1892 р. в містечках Березівці, Бобринцях і Вознесенську Херсонської губернії. На Катеринославщині зведення цих установ розпочалося дещо пізніше – з 1898 р. в Маріупольському повіті, також у декількох населених пунктах. При цьому розташовувалися визначені установи в місцях найбільшого скупчення прийшлих селян, якими традиційно виступали сезонні літні ярмарки та станції південної залізниці. Так, наприклад, найбільшими в Таврійській губернії були лікувально-продовольчі пункти вздовж Джанкой-Феодосійської та Сюзово-Севастопольської залізниць; на Катеринославщині – в Бахмуті, Маріуполі, Луганську, Алмазній; на Херсонщині – в губернському центрі, Олександрії, Каховці. Але постійно діючими стали лише пункти Слов'яносербського та Бахмутського повітів, тобто ті, що знаходилися в місцях розвитку гірничодобувної галузі. Діяльність переважної більшості цих соціально орієнтованих установ мала сезонний характер й тривала з травня до серпня [3], [6], [12], [18], [20].

Умовно лікувально-продовольчі пункти можна поділити на три типи. Протягом першої половини 90-х рр. ХІХ століття земства та благодійні установи створювали найбільш прості в архітектурному відношенні споруди. Переважна більшість пунктів Херсонщини цього періоду складалася з амбулаторії, їдальні та розташованого поблизу них навісу. Останній, як правило, зводився з підручних матеріалів. Будівлі хоча й були стаціонарними, найбільш часто орендувалися у приватних осіб [21, с. 49]. В останні роки ХІХ століття в

регіоні почали засновувати лікувально-продовольчі пункти другого типу – поряд з трьома вищеназваними спорудами зводилися бараки й інколи лазні. На початку ХХ століття по території Катеринославської губернії достатньо широкого розповсюдження отримав третій різновид цих закладів. До складу приміщень останнього входили стаціонарні нічліжки, в яких розташовувалися не лише спальні помешкання, а й душові й кімнати для дезінфекції. Поряд зводилася амбулаторія та кухня з їдальнею [22, с. 11].

Перелік послуг, що надавалися у південноукраїнських лікувально-продовольчих пунктах, забезпечував задоволення вітальних потреб прийшлих сільгоспробітників. В них можна було пройти первинне обстеження стану здоров'я, отримати необхідну медичну допомогу, віддати одяг та власні речі на дезінфекцію й головне – вгамувати відчуття голоду. При цьому надання їжі залежно від рівня фінансування могло бути як безкоштовним, так і за реальну ціну. Але в середньому обід в такому соціальному закладі коштував для клієнта від 3 до 6 копійок [3], [6], [12], [18], [20].

Досвід функціонування лікувально-продовольчих пунктів на Півдні України отримав від сучасників позитивну оцінку. Під час реалізації переселенського напрямку Столипінської аграрної реформи уряд використав його в регіонах заселення. Втім, безпосередньо на території Степової України соціальна місія цими закладами була виконана лише частково. Щороку їх послугами в регіоні користувалися від 60 до 170 тисяч осіб, що складало 10 – 15% від усієї маси прийшлих та місцевих сільськогосподарських робітників. З часом, особливо у передвоєнні роки, поступово зменшилася й кількість самих пунктів. Цей факт знизив не лише пропускну спроможність всієї мережі, а й ефективність діяльності окремих її суб'єктів.

Таким чином, наприкінці ХІХ – початку ХХ століть на Півдні України формувалася закрита патримоніальна система соціального опікування, що цілком збігалася із сутністю соціальної політики уряду Російської імперії. Відповідно до її змісту у сільській місцевості регіону найбільш широкого розвитку отримали освітньо-виховний та санітарно-профілактичний напрямки. Спрямовані на підвищення соціального та фізичного здоров'я селянства, останні реалізовувалися через децентралізовану інфраструктуру земських, маріїнських, філантропічних установ та заклади товариства Червоного Хреста. Технології реалізації їх суспільної місії в регіоні цілком відповідали тогочасному рівню розвитку практики соціальної педагогіки та соціальної роботи. Але крім них у сільській місцевості Півдня України широкого використання набули ще й технології координації соціальної мобільності сільгоспробітників та *Patronage familial*. Разом з цим, попри суттєві організаційні досягнення, опікуванням в південноукраїнському селі на рубежі ХІХ – ХХ століть були охоплені лише від 6 до 15% представників нужденних цільових груп. Втім, порівняно з іншими регіонами, ефективність та стан системи соціального опікування на території південних степових губерній у досліджуваній період можуть бути визначені як задовільні.

Розглянуті в статті аспекти є складовими більш широкої теми дисертаційного дослідження соціальної історії селянства Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ століть. Подальші розробки в руслі публікації можуть проводитися за такими напрямками, як історія соціальної роботи та соціальна історія України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лямец Н. Народное образование в Екатеринославской губернии за последние 20 лет / Н. Лямец // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905. – 167 с.
2. Белокрысов А.А. Меры к поднятию доходности степных имений / Белокрысов А.А. – Екатеринослав, 1902. – 389 с.
3. Россия. 1913. Статистико-документальный сборник. – СПб., 1995. – С. 302.
4. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866 – 1913 гг. – Екатеринослав, 1914. – Т. 2 : 1890 – 1913. – 629 с.

5. Державний архів Запорізької області. – Фонд Олександрівської повітової земської управи, ф. 56, оп. 1, спр. 202.
6. Статистический ежегодник России за 1905 год. – СПб., 1906. – 492 с.
7. Савицкий З.М. Земские подворные переписи 1880 – 1913 гг. Поуездные итоги / З.М. Савицкий, Н.А. Савицкий. – М., 1926. – 324 с.
8. Сосновцев М. Екатеринославское губернское земство и начальная школа / М. Сосновцев // Пятидесятилетие Екатеринославского губернского земства. 1866 – 1916. – Екатеринослав, 1916. – 124 с.
9. Марутян Р.Р. М.О. Каришев – попечитель Гнединського ремісничого училища / Р.Р. Марутян // Придніпровський науковий вісник. Історія. – 1998, жовтень. – № 89 (156). – С. 25-31.
10. Памятная книжка Херсонской губернии за 1914 год. – Херсон, 1915. – 327 с.
11. Земледельческий Центр и Юг Европейской России. – СПб., 1911. – 227 с.
12. Сборник сведений по общественной благотворительности. – СПб., 1886. – Т. 7. – 781 с.
13. Державний архів Запорізької області. – Фонд Олександрівської міської думи та управи, ф. 24.
14. Російський Державний історичний архів. – Фонд Відомства імператриці Марії Федорівни, ф. 759.
15. Бутаков А.И. Исторический обзор последовательного развития благотворительных заведений попечения о народном здравии и общественном призрении нуждающегося местного населения под ведением Екатеринославского губернского земства за 26 лет с введения земских учреждений в 1867 г. По 1893 г. / Бутаков А.И. – Екатеринослав, 1894. – 227 с.
16. Пять лет жизни колонии душевнобольных Екатеринославского губернского земства с 1898 по 1903 гг. – Екатеринослав, 1903. – 72 с.
17. Протоколы заседаний комиссии Екатеринославского губернского земства 16 и 18 апреля 1896 г. По вопросу о призрении душевнобольных. – Екатеринослав, 1896. – 51 с.
18. Призрение покинутых детей в Екатеринославской губернии. Отчет о деятельности приюта для покинутых детей за 1912 г. – Екатеринослав, 1913. – 81 с.
19. Доклады Бахмутской уездной земской управы 34-му очередному Бахмутскому уездному земскому собранию. – Бахмут, 1899. – 94 с.
20. Отчет санитарного отделения губернской земской управы о деятельности врачебно-продовольственных пунктов в губернии для пришлых сельскохозяйственных рабочих за 1899, 1900, 1901 и 1902 гг. – Екатеринослав, 1903. – 87 с.
21. Герасименко М.В. Лікувально-продовольчі пункти в протиепідемічній боротьбі земств Півдня України наприкінці ХІХ ст. / М.В. Герасименко // Збірник наук. праць «Південний архів». – Випуск ХІІ. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2003. – С. 47-51.
22. Гампер С.Ф. Отчет о состоянии врачебного дела в Мариупольском уезде в 1899 г. / Гампер С.Ф. – Мариуполь, 1900. – 37 с.

О.Н. Приймак

Направления и технологии социальной опеки в южноукраинском селе в конце XIX – начале XX веков

В статье рассматривается проблема становления практики социальной педагогики и социальной работы в сельской местности степной Украины на рубеже XIX – XX веков. Исследуются направления и технологии социального призрения, которые получили реализацию в южноукраинском селе в исследуемый период. Анализируется образовательно-воспитательная и санитарно-профилактическая социально ориентированная деятельность земских, мариинских и филантропических учреждений в регионе.

O.N. Priimak

Directions and Technologies of Social Guardianship in the South Ukraine Village in the End XIX – Beginning XX Ages

The article is devoted to the problem of social pedagogic and social work coming-to-be in rural locality of South Ukraine on the border of XIX – XX ages. The purpose is to research some directions and technologies of social charity, which were realized in the South Ukraine village during investigated period. Educational and sanitary-prophylactic social oriented activity of all philanthropic establishments in a region are analyzed.

Стаття надійшла до редакції 23.02.2010.